

DE WEG NAAR WIJSHEID

LUCIUS ANNAEUS SENECA

De weg naar wijsheid

Raadgevingen uit de *Epistulae Morales*

SELECTIE, VERTALING,
INLEIDING & ANNOTATIE
Mathieu de Bakker

BOOM — AMSTERDAM
KLEINE KLASSIEKEN

De weg naar wijsheid is een keuze uit Seneca's
Epistulae Morales en *Brieven aan Lucilius*.

- © Inleiding en vertaling Mathieu de Bakker
- © Oorspronkelijke Nederlandse editie
Uitgeverij SUN, Nijmegen 1998
- Uitgave in reeks Kleine Klassieken, 2015

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag & binnenwerk
René van der Vooren, Amsterdam

ISBN 978 90 8953 619 8 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl

Inhoud

Inleiding 9

Mijn beste Lucilius 21

I

Hoe je je moet opstellen tegenover
de dingen die er niet toe doen 23

II

Richtlijnen voor innerlijke volmaaktheid 43

III

Filosofie als gids op weg naar de wijsheid 55

Vindplaatsen van de gekozen passages
in de *Epistulae Morales* 65

Over de vertaalde passages 67

Verdere literatuur 68

Dankwoord 69

*O Fortuna viris invida fortibus,
Quam non aequa bonis praemia dividis.*

Ach, Godin van het lot, vijand van mannenmoed,
U, die zo ongelijk goedheden gelden doet.

SENECA
Hercules Furens, 524-525

Inleiding

Seneca de Stoïcijn

Lucius Annaeus Seneca was een *homo universalis*. Hij doorliep een succesvolle carrière aan het keizerlijk hof en produceerde een groot literair oeuvre, waarbinnen hij diverse genres beoefende.

Hij werd geboren ergens tussen 4 en 1 voor onze jaartelling in het huidige Córdoba in Spanje. Zijn ouders waren schatrijke edelen. Zijn vader was auteur van historische en retorische werken. Seneca ging al op jonge leeftijd naar Rome, waar hij onderwijs volgde in grammatica, retorica en filosofie. Dit laatste had zijn grootste belangstelling. Als jongeman verbleef hij vanwege zijn slechte gezondheid — hij had last van astma — enkele jaren in Egypte bij zijn oom, die daar prefect was.

Toen hij in Rome was teruggekeerd, begon hij aan een politieke carrière. Hij viel al snel op door zijn redenaarstalenten en bouwde een grote reputatie op, maar in 41 werd hij door keizer Claudius verbannen naar Corsica, waar hij een aantal werken schreef. In 49 verleende Claudius hem gratie. Zijn nieuwe vrouw Agrippina (15–59) had hierop aangedrongen, want zij wilde Seneca aanstellen als leermeester voor haar zoon, kroonprins Nero (37–68).

Toen Nero in 54 aan de macht kwam, werden Seneca en Burrus, de prefect van de praetoriaanse garde, zijn belangrijkste adviseurs. Zij namen een aantal bestuurstaken op zich en gaven de jonge keizer ruimte om zich artistiek te ontplooiën en zich in het Romeinse nachtleven te storten. Aanvankelijk had de regering van Nero dankzij hen een vreedzaam verloop, maar na de dood van Burrus in 62 kwam de jonge en wispelturige keizer onder de kwalijke invloed te staan van zijn nieuwe

vrouw, Poppaea Sabina, en Burrus' opvolger Tigellinus. Seneca verloor zijn greep op de staatszaken en probeerde zich te distantiëren van het keizerlijk hof. Tussen 62 en 65 leidde hij een betrekkelijk rustig bestaan en wijdde hij zich aan literatuur en filosofie. In deze periode schreef hij ook zijn *Epistulae Morales*.

In 65 beschuldigde Nero hem van deelname aan een samenzwering tegen zijn regime. Het gerucht ging dat een groep edelen van plan was de keizer af te zetten en de ervaren en wijze Seneca de leiding over het rijk te geven. Seneca kreeg het bevel om zelfmoord te plegen. Als een echte Stoïcijn durfde hij de dood onder ogen te zien: hij sneed de aderen van zijn armen en benen door. Zijn bloed bleek echter te dik te zijn, en vergif mocht ook niet baten, want zijn taaie lichaam was daarvoor immuun. Uiteindelijk stikte hij in de dampen van een heet bad. Volgens de geschiedschrijver Tacitus (54–117) heeft hij in zijn laatste uren nog diverse filosofische gedachten laten optekenen.

Seneca was een groot literator. Zijn oeuvre is rijk en gevarieerd. Tot zijn vroege werken behoren de *Dialogi*, filosofische verhandelingen over thema's als woede, voorzienigheid en levensgeluk. Daarnaast stelde hij een natuurfilosofisch werk samen, de *Quaestiones Naturales*. Hij heeft ook negen tragedies op zijn naam staan, de enige Latijnse tragedies uit de oudheid die overgeleverd zijn. Het zijn sombere stukken, waarvan het de vraag is of ze ooit bedoeld zijn geweest om opgevoerd te worden. Deze toneelstukken hebben grote invloed gehad op het Franse treurspel van de zeventiende eeuw. Geheel uit de toon valt Seneca's satire op keizer Claudius, de *Apocolocyntosis* (wat 'verpompoening' betekent), waarmee Seneca wraak nam voor zijn verbanning en de inmiddels overleden keizer belachelijk wilde maken. Het stuk komt niet overeen met onze indruk van Seneca als een vriendelijke en zachtmoedige man.

Aan het einde van zijn leven schreef hij een van zijn belangrijkste werken, de *Epistulae Morales*, bestaande uit 124 brieven

die gericht zijn aan zijn jongere vriend Lucilius, de stadhouder van Sicilië. Over Lucilius is weinig bekend. Het is de vraag of de *Epistulae Morales* echte brieven zijn, want van een levendige uitwisseling van informatie tussen Seneca en zijn adressaat lijkt nauwelijks sprake. Wanneer Seneca Lucilius aanspreekt, missen we de typische opmerkingen die we in een brief zouden verwachten, want Seneca informeert nooit naar het wel en wee van Lucilius en zo hij al iets over hem vertelt, maakt het onderdeel uit van zijn filosofische betoog. De brieven hebben eerder het karakter van korte, wijsgerige essays, waarin thema's uit de Stoa ter sprake komen.

Het genre 'filosofische brief' was niet nieuw: Epikouros, de grondlegger van de Epicurische leer uit de vierde eeuw voor onze jaartelling, had zijn doctrines eveneens in briefvorm verpakt.

Seneca's brieven zijn geschreven in een goed verzorgde, puntige stijl. Ze zijn rijk aan aforismen en lenen zich uitstekend voor het selecteren van moraliserende uitspraken.

De Stoa

Seneca hing de filosofische stroming aan die de Stoa wordt genoemd. Deze leer ontstond in Athene ten tijde van het Hellenisme, de periode die volgde op het overlijden van Alexander de Grote in 323 voor onze jaartelling. De grondlegger van de Stoa was Zeno van Kition (336–262), die colleges gaf op de Atheense agora in de *Stoa poikilè*, de 'bonte Stoa', een gebouw dat met schilderingen was verfraaid en waaraan de stroming haar naam te danken heeft. Zeno werd opgevolgd door Kleantes (330–231) en Chrysippos (277–200). De laatste had een enorme productie: zijn geschriften vulden maar liefst 700 boekrollen. Daarin legde hij de theoretische grondslagen van de Stoa vast.

De Stoïcijnse leer wordt wel vergeleken met een boom in een omheinde tuin: de schutting symboliseert de logica, de

boom de fysica en de vruchten van de boom de ethica. Binnen de Stoa staat de vraag centraal hoe je moet handelen. Uitgangspunt bij het menselijk handelen is de Rede, aangeduid met de Griekse term *Logos*, in het Latijn vertaald met *Ratio*. Deze Rede is ook het kernbegrip binnen de fysica van de Stoa, waarvan een Stoïcijn goed op de hoogte moest zijn alvorens zich aan ethische vraagstukken te wagen.

De Stoa bracht alles wat zich in de wereld afspeelde terug op twee principes: het actieve en het passieve. Het actieve beginsel, dat ook wel ‘natuur’ wordt genoemd, is de kracht die vorm geeft aan het passieve, de materie. Het actieve beginsel gaat op rationele wijze te werk, zodat alles gebeurt volgens redelijke wetten. Het wordt dan ook gelijkgesteld aan de Rede en valt samen met het goddelijke. In alle materie om ons heen vinden we dit actieve principe terug. Alles is ervan doordrongen en het houdt de wereld bij elkaar in een rationeel geheel.

Het actieve principe is materieel van aard, niet spiritueel. De fysische component van dit principe is het *pneuma*, een fijn mengsel van vuur en lucht, dat functioneert als ‘vervoermiddel’ van de *Logos*. Dit *pneuma* valt enigszins te vergelijken met het begrip energie. Het is datgene wat vorm geeft aan de materie.

Bij de mens manifesteert het *pneuma* zich als leidend principe in de ziel, het zogeheten *hègemonikon*. Het is de taak van de mens dit *hègemonikon* zo goed mogelijk te ontwikkelen. Daartoe dient hij zich te realiseren dat alle gebeurtenissen en verschijnselen met elkaar samenhangen en bepaald zijn door de Rede, die wezenlijk goed is. Om die reden moet de mens een onverschillige houding aannemen tegenover zaken als pijn, verdriet, armoede, rijkdom en dood. Dergelijke zaken betitelt de Stoa als *adiafora*, ‘dingen die er niet toe doen’. Emoties mogen niet de overhand krijgen, want de mens moet naar innerlijke gemoedsrust ofwel *apatheia* streven, een geestes-toestand waarbij hij zich door geen enkele invloed van buitenaf uit balans laat brengen. Een mens is pas geslaagd, als

hij volledig in overeenstemming leeft met de natuur (=Rede). Voordat het zover is, moet hij een lange weg afleggen en zich zo goed mogelijk filosofisch scholen. Seneca noemt degene die deze scholing doorloopt een *proficiens*, ‘iemand die op weg is’. Als hij uiteindelijk, volkomen in overeenstemming met de natuur, een werkelijk goed — dus deugdzaam — leven leidt, is hij een *sapiens* geworden, een wijze. In de praktijk was dit echter nauwelijks haalbaar. De Athener Socrates (470–399) zou het *sapiens*-ideaal bereikt hebben, en de Romeinse Stoïcijnen voegen hier de strenge staatsman Cato (234–149) aan toe.

Zij die het *sapiens*-ideaal nooit bereiken zijn volgens de Stoa dwaas of dom, want ze laten zich tijdens hun leven te veel beïnvloeden door gevoelens van pijn, verdriet, vrees, verlangen of genot, *adiafora* dus. Die maken een mens beter noch slechter en daarom mag een *sapiens* zich er niets van aantrekken. Hij moet zich uitsluitend richten op de Rede, waarvan de menselijke rede een manifestatie is.

De Rede maakt alle mensen in principe gelijk. Verschillen in sekse, rang, rijkdom en nationaliteit zijn onbelangrijk. Alle mensen maken deel uit van dezelfde natuur (Rede) en leven in één gemeenschap. De mens is een ‘kosmopoliet’, een bewoner van de kosmos.

De grondleggers van deze leer, Zeno, Kleanthes en Chrysippos, vertegenwoordigen de Oude Stoa (300–150). In de daaropvolgende Midden-Stoa (150–100) werden de scherpe randjes van de leer afgehaald. Zo werd de strenge eis van de *apatheia*, de innerlijke gemoedsrust, verworpen. In deze periode worden ook ideeën uit andere filosofische stromingen, zoals het Platonisme, opgenomen in de Stoïcijnsse leer. Bovendien verschuift de aandacht van de *sapiens* naar de *proficiens*. De belangrijkste vertegenwoordigers van de Midden-Stoa zijn Panaitios (ca. 180–110) en Posidonios (135–41). Zij hebben de Stoa in Rome geïmporteerd. In de daaropvolgende tijd nemen diverse Romeinse schrijvers en intellectuelen elementen over uit de Stoïcijnsse leer.

Vanaf het jaar 50 van onze jaartelling bloeit de Neo-Stoa op, met als belangrijkste vertegenwoordigers Seneca (gestorven in 65), Epiktetos (ca. 50–130) en keizer Marcus Aurelius (121–180). De Neo-Stoa grijpt voor een deel terug op de strenge regels van de Oude Stoa, maar legt nog meer nadruk op de ethiek. De Neo-Stoa is vooral een Romeinse stroming, die de leer vanuit een andere, vaak praktische, invalshoek benadert.

In de *Epistulae Morales* lezen we de adviezen van Seneca om tot een betere levenswijze te komen. Hoewel hij zich als een leermeester opstelt, beschouwt hij zichzelf slechts als een *proficiens*. Dit kunnen we afleiden uit de talrijke voorbeelden uit zijn eigen leven waarmee hij zijn filosofische theorieën illustreert. Seneca legt veel nadruk op de plichten die een mens moet vervullen, ten opzichte van zichzelf en ten opzichte van zijn medemens. Ook de dood is een belangrijk thema in zijn brieven. Seneca beschouwt het sterven als de laatste daad van het leven. De manier waarop een mens overlijdt, laat zijn ware zielskracht zien.

Seneca heeft veel kritiek gekregen: de door hem gepredikte Stoïcijnse levenshouding komt allerminst overeen met zijn levensstijl aan het keizerlijk hof in Rome, waar hij zich niet kon onttrekken aan allerlei intriges en schandalen. Zo stemde hij in met de moord van Nero op zijn moeder Agrippina. En waarom gaf Seneca adviezen over het verdragen van armoede terwijl hij een van de rijkste Romeinen was? Op vragen zoals deze valt geen gemakkelijk antwoord te geven. Wel constateren we dat hij zijn brieven pas aan het einde van zijn leven heeft geschreven toen hij zich al uit het politieke leven had teruggetrokken en geplaagd werd door zijn slechte gezondheid, die hem voortdurend met de dood confronteerde. Na een veelbewogen leven lijkt hij op zoek naar innerlijke gemoedsrust.

De voor deze uitgave geselecteerde passages zijn ontleend aan de *Epistulae Morales* gericht aan Lucilius. Ze zijn in drie groe-

pen verdeeld en daarbinnen weer thematisch onderverdeeld. De eerste groep bevat fragmenten waarin Seneca vertelt hoe een mens zich moet opstellen tegenover de *adiafora*. In de tweede groep zijn citaten ondergebracht waarin praktische richtlijnen worden gegeven voor het verbeteren van het innerlijk. De laatste klasse bevat een aantal beschrijvingen van de filosofie, door Seneca geprezen als enige middel om de weg naar de wijsheid, de tocht van de *proficiens* naar het *sapiens*-ideaal, met goed gevolg te doorlopen.

*Enkele aspecten van het voortleven
van de Stoa en van Seneca*

De Stoïcijnse leer wordt wel aangeduid als een crisis-filosofie, omdat zij haar aanhangers de mogelijkheid biedt om in moeilijke tijden hun angsten te relativiseren. Mede op grond van deze overweging verklaren historici de opkomst van de stroming in het Griekenland van de derde eeuw voor onze jaartelling. In die tijd leefden veel Grieken in onzekerheid: de eeuwenoude grenzen van de stadstaten, de *poleis*, waren verdwenen nadat koning Philippos van Macedonië (382–336) heel Griekenland onderworpen had. Tal van Griekse intellectuelen voelden zich onzeker en misten een politieke identiteit. Daarom zochten zij troost in filosofische bewegingen zoals de Stoa.

De tendens om de Stoa als crisis-filosofie te zien steekt ook de kop op in de moeilijke tijden van het Romeinse rijk. De grote redenaar Cicero (106–43), die leefde in een periode waarin Rome door burgeroorlogen werd geteisterd, nam ideeën over uit de Stoa. Ook Seneca leefde veel in angst, eerst voor Claudius, die hem verbande, en later voor Nero.

In de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw, de tijd van de grote godsdienstoorlogen in Europa, beleven de Stoïcijnse leer en haar meest gelezen aanhanger Seneca een ware bloei. Vooral in Frankrijk zien we dit terug in het werk van schrijvers als Montaigne, Corneille, Diderot en Rousseau.

In de Nederlanden zijn het Hooft, Huygens, Cats en Vondel die elementen uit de stroming verwerken in hun geschriften.

Het werk van Seneca is in de loop van de geschiedenis van grote invloed, maar ook voortdurend omstreden geweest. Een goed voorbeeld van iemand die zich wel heeft laten beïnvloeden door Seneca, maar bepaalde elementen van zijn leer volledig van de hand wijst, is de kerkvader Augustinus (354–430). Deze was op jonge leeftijd een vurig aanhanger van de Stoïcijnse levensvisie en overtuigd van de wenselijkheid van de *apatheia*, maar wijzigde later zijn theorieën uit theologische overwegingen. In de bijbel wordt bijvoorbeeld herhaaldelijk gesproken over de niet te veronachtzamen toorn Gods. Augustinus betoogt verder dat gevoelens van angst, verdriet en vreugde gerechtvaardigd zijn zolang ze voortkomen uit een goede intentie. Het zich afsluiten voor emoties dat de Stoa met het begrip *apatheia* wil bereiken, wijst de kerkvader dan ook af.

Dezelfde kritiek zien we bij de Nederlandse humanist Erasmus (1469–1536). Hoewel Erasmus diverse spreuken van Seneca heeft gebruikt voor zijn *Adagia* en twee edities heeft gepubliceerd van Seneca's werk (1515 en 1520), wijst ook hij het nastreven van *apatheia* van de hand. De hervormer Calvijn (1509–1564) schrijft in dezelfde periode een groot commentaar op Seneca's werk (1532). Zijn belangstelling voor Seneca ligt voor de hand gezien het moralistische karakter van diens geschriften.

De Franse humanist Montaigne (1533–1592) neemt in zijn drie boeken *Essais de Epistulae Morales* als uitgangspunt. Montaigne waardeerde de losse compositie en het essay-achtige karakter van de brieven. Net als Augustinus werd hij op oudere leeftijd terughoudender. Hij bekritiseerde de Stoïcijn vanwege de superieure en onverschillige houding die hij aannam.

Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw zien we de invloed van de Stoa en Seneca langzaam afnemen. De opvatting dat het ware geluk alleen te bereiken is door middel

van de Rede wordt definitief verworpen en de nieuwe wetenschappelijke en filosofische denkbeelden streven naar systematischer methoden dan in Seneca's werk, dat te los van structuur is om een coherent filosofisch systeem uit af te leiden. In de literatuur en de beeldende kunsten worden emoties steeds meer uitgedrukt, waarmee kunstenaars zich afzetten tegen het principe van *apatheia*.

Een Nederlandse navolger van Seneca is Ety Hillesum (1914–1943). Haar dagboeken van de oorlogsjaren 1941–1943 hebben hetzelfde karakter als Seneca's brieven; het zijn ego-documenten met voorbeelden uit het dagelijks leven, waarin de schrijfster een gesprek voert met zichzelf.

De *Epistulae Morales* worden op veel scholen in Nederland gelezen. Het zijn afgeronde brieven in goed verzorgd Latijn, en Seneca werpt vraagstukken op die ook in de praktijk van vandaag nog van toepassing zijn. Bovendien houdt hij ervan om concrete problemen te bespreken zonder zich uit te putten in allerlei abstracte, metafysische denkbeelden.

Tot slot is daar het voortleven van Seneca's aforismen. Zijn uitspraken worden graag geciteerd vanwege hun korte, kernachtige karakter en hun algemene geldigheid. Reeds in de middeleeuwen bestonden er boeken met spreuken en ook heden ten dage wordt Seneca vaak aangehaald. In verscheidene Europese landen, met name Duitsland, zijn citatenbundels verschenen.